

7. Реєнт О.П. Павло Скоропадський / О.П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.
8. Розпорядженням Гетьмана України Д.Ф. Андро призначений губернським старостою // Волянсь. – 1918. – 5 травня.
9. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В.А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2008. – 380 с.
10. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В.С. Сідак. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 106. – 106 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 16. – 78 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 23. – 9 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 24. – 18 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 58. – 125 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 63. – 36 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 237. – 10 арк.

The reformation process of local bodies of government during the ruling of Hetman P. Skoropadskiy is analysed in the article. Main peculiarities of local bodies of government formation in Volyn' province in 1918 is defined. Peculiar attention is paid to the first stage of province and district village headmen, to the bodies of State guard in the province, to the local bodies of government.

Key words: Hetmanate, Hetman P. Skoropadskiy, Ukrainian State, Volyn' province, Volyn', province village headman, State guard.

УДК 94: 314.02 (477.72)

Ольга Герінбург

ФОРМУВАННЯ ЗЕМСЬКОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ЗАПОЗИЧЕННЯ І НОВАЦІЇ

Попри очевидний інтерес науковців до земської проблематики, в історичній літературі не отримали належного висвітлення проблеми земської статистики населення, її організаційне, теоретичне і методологічне становлення, а також внесок земських статистиків та санітарних лікарів у дослідження демографічної ситуації. Вивчення й узагальнення історичного досвіду земств українських губерній у галузі демографії залишається перспективним напрямом історичних досліджень.

Дану статтю присвячено розгляду засад статистико-демографічної діяльності Херсонського земства через аналіз здійснених ним запозичень із досвіду інших установ і запроваджених новацій.

Демографічні дослідження становили один із напрямів статистичної діяльності Херсонського губернського земства, що було обумовлено його потребою у достовірній інформації стосовно чисельності та складу населення, необхідної для з'ясування господарського потенціалу регіону та підвищення його рівня, а також налагодження системи медичного обслуговування. Відповідно,

вагому роль у демографічному вивченні губернії відіграли статистична та санітарна служби земства. За час свого існування Херсонське земство зуміло організувати ефективну систему статистико- і санітарно-демографічних досліджень регіону, налагодження якої пройшло складний шлях від перших спроб демографічних обстежень у межах оціночно-економічної статистики до формування цілком самостійних напрямів вивчення народонаселення на основі оригінальної теоретико-методологічної й організаційної бази. Її становлення відбувалося завдяки врахуванню та вдосконаленню досвіду урядових статистичних установ, наукових товариств, земських закладів інших губерній, академічної статистики тощо.

Одним з джерел формування теоретико-методологічних засад демографічних досліджень Херсонського земства стали *наукові рекомендації та розробки зарубіжних і вітчизняних вчених*. Зокрема, віддаючи перевагу описовому (географічному) методу викладення матеріалу, херсонські статистики наслідували німецького вченого Г. Майра [20, с. V]. Цей популярний у Російській імперії вчений, керівник Баварського статистичного бюро, був послідовним прихильником ідеї про необхідність вивчення демографічних явищ у межах статистики та за допомогою її методів [38, с. 73]. Водночас, попри схильність до описового методу, земські статистики усвідомлювали його суб'єктивність і пов'язану із цим можливу помилковість зроблених висновків [16, с. 187]. Відповідно, запорукою отримання достовірної та якісної інформації діячами Херсонського земства вважалося поєднання описової та цифрової статистики, а саме: «визначення цифрами – статистики господарства, а описами та розповідями – його динаміки» [15, с. VI].

Також земські статистики Херсонської губернії розділяли ідеї бельгійського вченого А. Кетле про застосування теорії ймовірності та оперування середніми величинами. Особливо характерно це було для початкового етапу статистичної діяльності Херсонського земства (у 1870-х рр.). Так, керівник губернської управи в 1873–1876 рр. П. Фатуровський наполягав на застосуванні теорії ймовірності до великої кількості даних з метою виведення законів розвитку суспільства і негативно ставився до вимог окремих земських діячів щодо подання статистичних даних виключно у математичному вигляді [35, с. 84; 36, с. 459]. Реалізуючи ідею А. Кетле про середню людину, земські статистики під час вивчення добробуту селян губернії прийняли за основу аналізу поняття «середнього господаря» як узагальненої категорії для вимірювання рівня добробуту в окремих поселеннях [13, с. 144; 14, с. 239]. Однак, уже у 1875 р. на засіданнях губернського зібрання окремі земці (А. Прилуцький, П. Висоцький) почали критикувати практику застосування теорії ймовірності і фактично наполягали на виробленні іншої статистичної методології, що могла б забезпечити максимальну точність та достовірність даних [36, с. 460-461]. Виконати ці умови, за переконанням херсонських земських статистиків, могла подвірна статистика [34, с. 39-40].

Під час проведення демографічних робіт та обробки зібраних даних земськими службовцями також враховувалися методичні рекомендації представників вітчизняної академічної статистики. Наприклад, херсонські земці у 80-х рр. XIX ст. широко використовували відомості ревізій, особливо десятої (1858), з метою порівняння самостійно зібраних відомостей з інформацією урядової статистики і, відповідно, з'ясування тенденцій демографічного розвитку регіону, визначення приросту населення тощо [16, с. 94; 17, с. 91-92; 18, с. 69]. У цьому вони наслідували академічних статистиків, зокрема Д. Журавського, який одним із перших висловив ідею підрахунку балансу відтворення населення на основі матеріалів ревізій [30, с. 19]. При цьому херсонські статистики визнавали певну неточність розрахунку дійсного приросту на основі відомостей ревізії через неоднорідність даних останньої та земського опису. Зокрема, на відміну від земського опису, що враховував наявне населення всіх станів, під час ревізій обліку підлягали лише селяни, міщани та купці, до того ж, не в місцях дійсного мешкання, а у місцях приписки, що було пов'язано з фіскальною метою ревізій – встановлення чисельності податного населення [19, с. 97].

Також під час організації облікових робіт земські статистики слідували рекомендаціям, що були розроблені теоретиком російської статистики І. Германом: використання спеціальних формулярів спостереження, проведення обліку населення в період, коли населення найменш рухливе (зокрема, взимку), встановлення єдиного критичного моменту під час проведення перепису населення тощо [27, с. 81]. Свідченнями цього є те, що херсонські статистики розробляли для переписів окремі програми, бланки, картки та листки реєстрацій; припиняли статистичні роботи із початком сільськогосподарських робіт; організовували збір додаткових відомостей у регіонах, що були описані раніше за інші, з метою відповідності даних одному часовому періоду [24, с. 76-77].

Активне застосування земськими статистиками методу групувань під час розробки зібраних даних також було наслідком досвіду академічних статистиків, зокрема Д. Журавського, який одним із перших визнав ефективність даного прийому [11, с. 18] і перший застосував групування за соціальними ознаками [30, с. 19].

Ідея іншого теоретика російської статистики К. Арсеньєва про поділ населення на продуктивну й непродуктивну групу (хоча він застосував її для вивчення станового складу) [27, с. 87] також була використана Херсонським земством – під час вивчення вікового складу населення [16, с. 109; 19, с. 112].

Важливе значення для становлення земської демографічної статистики у Херсонській губернії мало *врахування досвіду адміністративних установ Російської імперії* (губернських статистичних комітетів, закладів відомчої статистики, державних кадастрових комісій 1830–1840-х років та ін.). Серед основних запозичень із офіційної статистики слід назвати активне використання анкетної методики (особливо на початковому етапі діяльності статистичної служби земства) та відсутність критичного періоду під час проведення земських переписів, що було притаманним і урядовим ревізіям.

Хоча земські статистики неодноразово критикували урядові відомості за низьку якість та недостовірність і навіть пропонували уряду закрити місцеві статистичні комітети або злити їх із губернськими земськими управами [10, с. 6], запозичення з адміністративної статистики були обумовлені тим, що земська статистика на початковому етапі свого становлення потребувала певного базису і, відповідно, була змушена спиратися на досвід урядових установ, які здійснювали статистичні дослідження з XVIII ст. (перша ревізія була проведена у 1718–1727 рр.). Проте цей досвід пристосовувався до конкретних потреб земства і поступово вдосконалювався. Вдосконалення методики та прийомів статистичної роботи було обумовлено прагненням земства раціоналізувати відповідну діяльність і підвищити її ефективність. Цьому, наприклад, сприяла поступова відмова від анкетної методики та облікової системи обробки даних, залучення реєстраторів та кореспондентів до збору інформації тощо.

Неабияке значення для розвитку земської статистики мали *теоретичні рекомендації, вироблені науковими товариствами* (зокрема, Вільним економічним, Російським географічним, Московським товариством російських лікарів, Казанським медичним товариством, Товариством російських лікарів у пам'ять М. Пирогова), *регіональними і загальнодержавними з'їздами статистиків, консультативними нарадами* (при Статистичному відділенні Московського Юридичного Товариства, Статистичній комісії Імператорського Вільного Економічного Товариства, на підсекціях статистики з'їздів російських природознавців та лікарів тощо), в яких узагальнювалася статистична практика, окреслювалися шляхи вдосконалення відповідних робіт та пропонувалися нові методи збору і обробки інформації [5, с. 74-75]. Вироблені рекомендації мали на меті усунути незручності, пов'язані з використанням різних підходів до збирання, обробки та групування статистичних відомостей, що заважали узагальненню та порівнянню результатів земсько-статистичної діяльності [26, с. 40-41].

Участь земських статистиків у засіданнях загальнодержавних з'їздів і нарад сприяла формуванню оптимальної моделі статистичної служби земства та розробці теоретико-методологічних питань загальної і демографічної статистики. Для прикладу, якщо у перше десятиліття існування санітарної статистики в Херсонській губернії її програми та форми не відповідали програмам інших земств, то з початку XX ст. широко почали використовуватися розроблені Пироговським товариством лікарів основні правила реєстрації, формуляри, встановлена ним номенклатура хвороб і т.п. [1, с. 95]. У той же час діяльність херсонських земських лікарів також впливала на становлення вітчизняної санітарної статистики, адже вони виявилися першими у вивченні соціально-гігієнічних умов сезонних сільськогосподарських працівників та у з'ясуванні впливу окремих категорій мешканців на поширення заразних хвороб серед населення тощо.

Значний вплив на формування статистики народонаселення у Херсонському земстві також здійснили *демографічні дослідження земств*

інших губерній імперії. Зокрема, з досвіду Московського і Тульського земств запозичено ефективну карткову систему реєстрації демографічних подій (народжень, укладання шлюбів, захворювань, смертей) – за пропозицією керівника санітарного відділення Херсонського земства М.Уварова вона була уведена з 1887 р. у санітарній статистиці по усій губернії, замінивши незручну облікову систему [9, с. 260; 23, с. 44].

Проте особливо активно херсонські земці використовували відповідний досвід колег із Чернігівської губернії. Цьому сприяло те, що у Херсонському земстві працювали П. Червінський та О. Русов, які приймали участь у статистичному описі Чернігівської губернії у 1870-х рр. Крім того, ціла низка видатних статистиків Херсонського земства (О. Русов, А. Бориневич, М. Борисов, Ф. Василевський, Л. Падалка та ін.) були прихильниками чернігівського типу статистики [13, с. 147, 149]. Останній характеризувався описовим характером, територіальним підходом, синтезуванням історичних, географічних та статистико-економічних знань, що сприяло комплексному вивченню культурно-господарського розвитку регіону.

Яскравим прикладом наслідування та вдосконалення херсонськими земцями даного типу статистики виявилися подвірні описи, проведені у трьох повітах губернії (Ананьївському, Єлисаветградському, Олександрійському) у 1880-х рр. Серед основних запозичень можна назвати наступні. По-перше, за основу було взято програму, розроблену Чернігівським земством для опису власної губернії [21, с. 8]. Проте доволі швидко херсонські статистики з'ясували її непридатність для статистичного опису Херсонської губернії через особливості місцевого землеволодіння та господарства [25, с. 72] і самостійно розробили спеціальну програму фронтального опису [7]. По-друге, за прикладом Чернігівського земства, із середовища грамотних місцевих мешканців були найняті спеціальні реєстратори, які заповнювали бланки і зводили дані у відомостях [28, с. 35]. Це дозволило пришвидшити статистичні роботи і гарантувало достовірність отриманих відомостей [28, с. 3]. По-третє, під час обробки статистичної інформації активно застосовувалися комбіновані групування і комбінаційні таблиці, які на практиці вперше були використані саме у Чернігівському земстві – статистиком О. Шлікевичем при обстеженні поселень Козелецького повіту губернії [4, с. 305; 27, с. 111].

Широке використання херсонськими земцями досвіду Чернігівського земства під час статистичного опису губернії та притаманний їм описово-аналітичний характер сприяли близькості херсонської статистики до чернігівського типу. Проте намагання здійснити всебічне вивчення економічного становища регіону, характерне для херсонських статистиків, особливо у 1880-х рр., певною мірою наближало статистику Херсонського земства до московського «економічного» типу статистики. Це свідчило про свідоме обрання херсонськими земцями тих напрацювань інших земств, що сприяли найбільш ефективному виконанню визначених завдань.

До того ж, порівняно зі статистичною діяльністю земств інших губерній, Херсонське земство відзначалося низкою особливостей, серед яких слід назвати: децентралізований характер організаційної структури статистичної і санітарної служб Херсонського земства; особливу проблематику демографічних досліджень (зокрема, звернення до санітарно-гігієнічних проблем сезонного заробітчанства і вивчення впливу окремих категорій мешканців на стан захворюваності у регіоні); оригінальні програми обстежень. Особливий характер земської статистики у губернії визнавався і радянськими вченими. Так, у монографії М. Свавицького, присвяченій всебічному аналізу статистичної методології земських закладів Російської імперії, досвід херсонських земських статистиків не знайшов відображення, оскільки, на думку автора, спостереження та розробка матеріалів здійснювалася ними «за надто оригінальними програмами» [29, с. 144], що суттєво ускладнювало вивчення і узагальнення досвіду статистичної діяльності земства.

Важливо зазначити, що окрім врахування досвіду демографічних досліджень, накопиченого іншими установами, Херсонське земство також зробило вагомий внесок у розвиток вітчизняної статистики народонаселення. Певні напрацювання Херсонського земства у галузі демографічного вивчення регіону мали передове значення для статистики населення та – особливо – санітарії, зокрема:

- широке використання карткової системи обліку, комбінованих групувань, комбінаційних таблиць, експедиційної методики;
- розробка санітарного напрямку земської медицини. Першість Херсонського земства в цьому напрямі дозволила науковцям навіть говорити про існування окремого полтавсько-херсонського періоду у розвитку земської санітарії в Україні [31-32; 37];
- вивчення захворюваності й соціально-гігієнічних умов побуту сезонних заробітчан та їх впливу на захворюваність місцевих мешканців, вироблення програм відповідних статистичних обстежень та обробки їх результатів. Земські службовці Херсонської губернії були першими у справі докладного вивчення соціально-гігієнічних умов сезонного заробітчанства, адже до появи спеціальних робіт М. Уварова, М. Тезякова і П. Кудрявцева питання відхожих промислів привертало увагу дослідників виключно з точки зору формування прошарку найманих працівників у сільському господарстві [1, с. 155];
- вивчення взаємозв'язків між санітарно-гігієнічними умовами і рівнем захворюваності. Зокрема, лікарі Херсонського земства здійснили перші в країні комплексні санітарно-статистичні дослідження сільськогосподарських робітників [12, с.73] та виявили взаємозв'язок між станом здоров'я останніх та умовами їх праці й побуту [2, с. 155];
- накопичення значного матеріалу для з'ясування етіології та перебігу поширених у регіоні хвороб і розробки заходів для їх вчасного

виявлення, подолання й профілактики (запровадження медичних оглядів, організація щеплень);

- організація санітарних обстежень регіону в цілому та окремих категорій мешканців (сільськогосподарських робітників, військовослужбовців, школярів). Так, саме Херсонське земство першим серед усіх земств Російської імперії визначило необхідність відповідного дослідження, завдяки висвітленню на ІХ губернському з'їзді лікарів (1883) цієї проблеми лікарем М. Гошкевичем [22] і, відповідно, стало ініціатором вивчення впливу військовослужбовців на поширення трахоми серед місцевих мешканців.

Передовий характер мав і досвід організації санітарної служби в Херсонському земстві за принципом децентралізації – завдяки безпосередній участі повітових лікарів у статистичних роботах на місцях досягалася висока результативність їх праці та висока якість підготовлених ними матеріалів. Ефективність санітарної організації Херсонського земства була помічена земцями інших губерній. Зокрема, під час заснування аналогічної служби у Самарській губернії у 1895–1896 рр. в основу її діяльності було покладено саме херсонський тип санітарної організації (структура, програма тощо) [8, с. 415]. Більше того, за твердженням дослідниці І. Хорош, херсонський тип земської санітарної організації визнавався як такий, що був покладений в основу усіх земсько-санітарних служб українських губерній [37, с. 37].

Крім того, під час розробки рекомендацій у сфері вивчення народонаселення досвід Херсонського земства часто використовувався як основа. Зокрема, урядовий холерний з'їзд (1892), підсекція статистики ІХ-го з'їзду російських природознавців та лікарів (1893), V з'їзд товариства російських лікарів у пам'ять М. Пирогова (1893–1894) рекомендували іншим земствам звернути увагу на організацію санітарного нагляду за прийшлими сільськогосподарськими робітниками, систему їх реєстрації та програму дослідження їх пересувань, впроваджені Херсонським губернським земством [33, с. 9-10]. Також, лікарі Херсонського земства сприяли розвиткові вітчизняної санітарії завдяки активній участі у розробці єдиної номенклатури захворювань. Сама ідея уніфікації переліку хвороб належала М.Уварову, який на IV з'їзді товариства російських лікарів у пам'ять М.Пирогова (1891) запропонував створити для цього спеціальну комісію; а V з'їзд (1893–1894) ухвалив у якості «Пироговської» номенклатури саме його проект [3, с. 56].

Таким чином, формування теоретико-методологічних засад земської демографічної статистики у Херсонській губернії відбувалося на основі врахування теоретичних розробок зарубіжних і вітчизняних вчених, а також досвіду вивчення населення адміністративними установами Російської імперії. Участь земських статистиків і санітарних лікарів у засіданнях загальнодержавних і регіональних з'їздів та нарад сприяла виробленню ефективної моделі демографічних досліджень земства та розробці теорії і методології статистики населення. Водночас досвід Херсонського земства також доволі часто використовувався як основа для розробки загальних

рекомендацій з тих чи інших питань вивчення народонаселення – зокрема, стосовно організації санітарного нагляду за сільськогосподарськими працівниками, розробки програми обстеження й системи їх реєстрації, вироблення номенклатури захворювань тощо. Це є підтвердженням вагомого внеску земських статистиків і лікарів Херсонської губернії у розробку теорії й практики статистико-демографічних обстежень.

1. Абрамов В.Ф., Живоздорова С.А. Земская статистика – национальное достояние // Социологические исследования. – 1996. – № 2.
2. Арсеньева-Ложкина Е.И. Роль земских врачей в развитии статистики общей заболеваемости населения // Очерки истории отечественной санитарной статистики. – М., 1966.
3. Бейлихис Г.А. Михаил Семенович Уваров (1856–1927) (К 120-летию со дня рождения) // Гигиена и санитария. – 1976. – № 8.
4. Велецкий С.Н. Земская статистика: Справ. книга по земской статистике в 2-х ч. – Ч.1. История и методология. – М., 1899.
5. Гозулов А.И. История отечественной статистики (Краткие очерки). – М., 1957.
6. Державний архів Херсонської області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 27.
7. Земледельческая программа // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1882. – № 1.
8. Земская хроника // СХЗ. – 1896. – №10.
9. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 годы: В 3-х вып. – Херсон, 1905. – Вып. 2.
10. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890.
11. Козлов П.М. Санитарная статистика: пос. для санитарных статистиков. – М., 1955.
12. Кохан А.И. Первые программы исследования условий труда и быта сельскохозяйственных рабочих России // Советское здравоохранение. – 1976. – № 10.
13. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2006.
14. Макієнко О.А. Теоретичні та методологічні проблеми земської статистики у працях службовців-статистиків Херсонського земства //Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29.
15. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1883. – Т. 1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
16. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1886. – Т. 2. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
17. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1888. – Т. 3. Александрыйский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
18. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 4. Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
19. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 5. Ананьевский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
20. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1890. – Т. 6. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
21. Материалы об организации статистики в Херсонском губернском земстве. – Херсон, б.г. [1882].
22. О мерах к предупреждению развития в селах глазных болезней вследствие занесения их приходящими в отпуск нижними воинскими чинами. Приложение к протоколам IX Херсонского губернского съезда врачей и членов земских управ в г. Елисаветграде в 1883 г. // СХЗ. – 1883. – №3.

23. О состоянии медицинской и санитарной части в Херсонской губернии. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // СХЗ. – 1888. – №10.
24. Отчет о работах Статистического Отделения с 17 сентября 1885 по сентябрь нынешнего года. Доклад Статистического отделения, представленный Статистической комиссии в заседания 25-26 августа 1886 г. // СХЗ. – 1886. – №5.
25. Отчет о статистических работах в 1882 году // СХЗ. – 1882. – №4.
26. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2003.
27. Плошко Б.Г., Елисеєва І.І. История статистики: уч. пос. – М., 1990.
28. Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. – Одесса, 1883.
29. Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961.
30. Статистика населения с основами демографии: учебник / Г.С. Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. – М., 1990.
31. Страшун И.Д. Об истоках земской санитарии на Украине (полтаво-херсонский период) // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Сб. 2.
32. Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864–1914) // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины. – М., 1965.
33. Тезяков Н. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (по материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893–1895 гг.). – Херсон, 1896.
34. Труды статистического бюро // СХЗ. – 1876. – № 8-9.
35. Херсонское губернское земское собрание. Сессия четырнадцатая (1–11 ноября 1873 г.). – Херсон, 1874.
36. Херсонское губернское земское собрание. Сессия шестнадцатая (22–30 октября 1875 г.), стенографически записанная Е.А.Шишмаревой. – Херсон, 1876.
37. Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Сб. 2.
38. Шелестов Д.К. Демография: история и современность. – М., 1983.

This article is devoted to consideration of principles of statistic-demographic activity of the Kherson zemstvo. A conclusion is made, that zemstvo's demographic statistics in the Kherson province was formed on the basis of theoretical works of foreign and domestic scientists, recommendations of scientific societies, experience of study of population by the administrative establishments of Russian empire etc. At the same time, experience of the Kherson zemstvo also was often used as a basis for general recommendations on different questions of study of population.